

Hermeneutiese perspektief op kerkwees

■ Inleidend

In 1932 verskyn die eerste band van Barth se *Kirchliche Dogmatik*, waar hy die volgende verduidelik: ‘*Dogmatik ist als theologische Disziplin die wissenschaftliche Selbstprüfung der christlichen Kirche hinsichtlich des Inhalts der ihr eigentümlichen Rede von Gott*’. Volgens Barth gaan dit in reformatoriese teologie om die uitleg van die Bybel (hermeneutiek) en die verkondiging van die Woord in en deur die kerk. Die vertrekpunt vir teologiese nadenke is nie menslike religieuse behoeftes of die geskiedenis nie, maar God self. God het gekies om Sigself in en deur *die Woord* aan die mens te openbaar. Dit is die vleesgeworde Woord, die geskrewe Woord en die verkondigde Woord. Bybels-reformatoriese teologie maak erns met die Woord van God, sonder om in ortodoksie of fundamentalisme te verval. Omdat die Woord van God as vertrekpunt dien, word met ’n hermeneutiese perspektief op kerkwees begin.

Ekklesiologie wil die helder lig van die Woord laat val op kerkwees. Dadelik kom diversiteit in die prentjie. In die Nuwe Testament is daar nie net één ekklesiologie of kerkbegrip nie. Die vroegste kerk het op verskillende maniere gestalte aangeneem. Die gemeentes het verskillend gefunksioneer. Ernst Käsemann (1963) stel dit soos volg:

All New Testament statements concerning the Church have their particular historical locus. Consequently they are subject to constant change, are compressed into different patterns, and mark various stages and revolutions within the early history of Christianity. In my view, the New Testament does not present us an *ecclesiologia perennis*, but rather offers us certain ecclesiological types. (bl. 290)

■ Verskeidenheid in die Nuwe Testament

Daar kan nie van *die kerk* gepraat word asof daar geen kerklike diversiteit bestaan nie. Reeds in die Nuwe Testament word daar op uiteenlopende maniere oor kerkwees gepraat. Die werk van Minnear (1960) is bekend, waarin hy ongeveer negentig metafore bespreek wat op een of ander wyse met die kerk te doen het. Gert Pelser (1995:647–673) het die verskillende perspektiewe wat in die Nuwe Testament na vore kom aan die hand van die verskillende Bybelboeke behandel. Dit word hier kortliks opgesom:

- *Matteus*: Dissipelskap word sigbaar in die ‘navolging’ van Jesus. Die persoonlike band met Jesus word daarin gesien dat die volgelingen by Jesus leer en sy woorde verder uitdra. Die dissipels leef Jesus se norme uit deur diensbaar te wees en die koninkryk van God sigbaar te laat word. Die koninkryk van God is meer as die volk Israel, maar is bedoel vir alle nasies (Matt. 28).
- *Markus*: Die kerk bestaan uit mense wat te midde van vervolging bereid is om volgelingen van Jesus te word (Mark. 8). Hulle gee eie belang ten

volle prys en is bereid om wat Jesus onderrig het in die wêreld te gaan uitleef.

- *Lukas*: Die kerk word deur Jesus uitgestuur (Luk. 10). Die kerk is die Godsvolk op weg deur die geskiedenis, vanaf Jerusalem (Jode) na Rome (die wêreld). Hulle is vol van die Heilige Gees. Die Gees lei hulle op God se pad. Die kerk is 'n eskatologiese gemeenskap.
- *Johannes*: Die fokus is op individuele gelowiges wat in en deur Jesus Christus in verhouding met God leef. Johannes gebruik ook metafore wat dui op die eenheid en verbondenheid tussen Christus en die geloofsgemeenskap, byvoorbeeld die kerk as wingerdstok en lote. Verbondenheid met Christus en die inwoning van die Heilige Gees maak mense deel van die geloofsgemeenskap. Johannes noem Christene mekaar se vriende, broers, dienaars en dissipels van die Here Jesus. Die kerk bestaan uit dissipels van Jesus wat by die Parakleet en by mekaar leer.
- *Paulus*: Kerk is die saamwees van mense wat deur die Gees toegerus word vir hulle dienswerk. Die Gees werk deur gelowiges wat in Christus is. Die kerk is God se volk.
- *Hebreërs*: Die kerk leef in solidariteit met Jesus. Hierdie solidariteit kom tot uitdrukking in die menswording van Jesus. Die werk wat Jesus as Hoëpriester gedoen het, bied hoop en bring die geloofsgemeenskap in beweging, op pad na die toekoms waar die heil van God ten volle ervaar sal word. Soos Israel is die kerk op reis deur die woestyn, op pad na 'n nuwe vaderland.
- *Jakobus*: Armoede was 'n kwessie in die tyd. Die geloofsgemeenskap moes omsien na mense in nood.
- *Kolossense*: Die kerk is die liggaam van Christus. Deur die kerk word die heerskappy van Christus sigbaar. Die kerk is 'n gemeenskap wat 'na bo' gerig is omdat hulle deel het aan die nuwe lewe in Christus.

In Kolossense word die kerk met die koninkryk van God geïdentifiseer.

- *Efesiërs*: Die kerk is die sfeer waar die heil in Christus realiseer. Dit is die ruimte waar versoening tussen God en mens plaasvind. Dit lei tot versoening tussen mens en mens. Kerk is die inklusiewe (Jood én nie-Jood) huishouding van God die Vader. Dit is die liggaam van Christus wat as 'n eenheid na die hoof toe groei. Dit is 'n tempel wat opgebou word tot eer van God. Die universele kerk word beskryf as een (Ef. 4:4), heilig (Ef. 5:26–27), algemeen (Ef. 1:22–23) en apostolies. Die kerk neem 'n kosmiese karakter aan. Dit was, is en sal altyd wees. Die kerk is egter nie net 'n hemelse ideaal nie. Dit moet gestalte kry in hoe gelowiges optree (byvoorbeeld in die huwelik) en hulle getuienis teenoor die wêreld.
- *Pastorale briewe*: Die kerk is God se huishouding wat ordelik funksioneer en bestuur word deur familiehoofde. Ampsdraers is Geesvervulde draers van die waarheid. Die amp kom so sterk na vore dat die gawes van die Gees, die eskatologiese spanning en die verwagting van die wederkoms vervaag. In die lig van die uitgestelde parousie word die menslike organisasie van die kerk al hoe belangriker. Die fokus verskuif van die apostolaat na die pastoraat. Die kerk moet versorg en instand gehou word. Die kerk moet beskerm word teen die gevare van die wêreld. In die pastorale briewe verloor die kerk die karakter van wordende gebeure en raak staties.
- *1 Petrus*: Christene is vervolgd, het hulle besittings verloor en is uit hulle gemeenskappe verdryf. Families is in die proses verwoes. Die kerk as die huishouding van God word die plek waar gelowiges veiligheid kan vind. Die kerk is 'n gemeenskap van uitgeworpenes, maar tog ook 'n gemeenskap wat deur God uitverkies (ingenooi) en nuut gebore is in

die huishouding van God. Gelowiges is die nuwe volk van God, die uitverkore priesterdom.

- *Openbaring*: Die kerk het gebreke, maar ten spyte daarvan bly die kerk getuie van die koningsheerskappy van Christus. Christus heers oor die geskiedenis en die kosmos. Die kerk sal triomfeer en by God wees in die hemelse Jerusalem.

Skriftuurlike norme vir kerkwees vandag kan nie in 'n enkele narratiewe gevind word nie, maar in God se handeling met die mens wat in 'n ryk verskeidenheid sigbaar word. Die uitdaging is om die tekste in die Nuwe Testament te interpreteer sonder om één geïdealiseerde beeld van die kerk te probeer skep. Die historiese konteks, taal en diversiteit van die Nuwe Testament behoort gerespekteer te word. Die teks moet vir die huidige konteks, wat self kompleks en divers is, geïnterpreteer word.

Wat die saak verder kompliseer, is dat die groot aantal publikasies oor kerk elk 'n eie benadering en kerklike tradisie verteenwoordig. Na die Tweede Wêreldoorlog het bekende teoloë soos Küng, Rahner, Barth, Moltmann, Pannenberg, Berkhouwer, Dingemans, Zizioulas, Volf, McClendon, Newbiggin, Minear en Schnackenburg uit verskillende kerklike tradisies hulle bydrae gelewer. Ook Vaticanum II (*Lumen Gentium*) en Faith & Order (*Nature and mission of the church*) het die nadenke oor kerkwees gestimuleer (kyk Berkhof 1973:413; Bauckham 2005:153–154; Kärkkäinen 2002; Faith & Order 2005).

Hierdie diversiteit maak dit onmoontlik om tot een, omvattende kerkbegrip te kom. Daar is grootliks eenstemmigheid dat Jesus nie 'n 'kerk' gestig het nie, maar eerder mense in gemeenskap met mekaar en God gebring het (kyk Käsemann 1963:290). Ten spyte van die diversiteit en kontekstuele verskille, staan een algemene kenmerk van die Nuwe-Testamentiese verstaan van kerkwees uit: *Jesus Christus en*

die kerk is ten nouste aan mekaar verbonde. Dit word deur talle metafore verwoord: Jesus Christus is die fondament, hoeksteen, bruidegom, hoof en heer van die kerk. Die kerk is die liggaam van Christus. Christologie en ekklesiologie hang ten nouste saam (Moltmann 1993:5).

Volgens Roloff (1993:12) het die vroeë Christene reeds met die vraag na die wese en identiteit van die kerk geworstel. In die Evangelies van Matteus en Lukas asook Pauliniese en Deutero-Pauliniese geskrifte is Jesus Christus as opgestane Here die uitgangspunt vir nadenke oor die kerk. Die verband tussen Christus en sy kerk moet dus eers ondersoek word, voordat aan die kerk self aandag gegee word.

■ Jesus Christus

Waar begin die Christelike kerk? In die Ou Testament? Met Jesus se aankondiging dat Petrus die rots is waarop die kerk gebou sal word (Matt.16:17–19); of met die uitstorting van die Heilige Gees tydens die Pinksterfees (Hand. 2); of het die kerk eers met die sendingwerk van die apostel Paulus tot 'n identifiseerbare entiteit ontwikkel? 'n Verdere vraag is hoe die kontinuïteit en/of diskontinuïteit tussen Christus en die kerk verstaan word. Paula Gooder (2010:9) meen '*a reading of the New Testament also indicates that it is not possible to chart with certainty the beginning of the church*'. Wat wel uit die Nuwe Testament blyk, is 'n proses van voortdurende groei en verandering.

Alfred Loisy (1902:152) se uitspraak, *Jésus annonçait le Royaume et c'est l'Église qui est venue*, wat vertaal kan word met: 'Jesus het die koninkryk van God aangekondig, maar toe kom die kerk', het daartoe bygedra dat die pous hom uit sy amp as priester en teologiese professor onthef het. Volgens Loisy het Jesus gemeenskapsvorming in gedagte gehad. Die vroeë kerk het egter die burgerlike owerheid nageboots (*comme celle*

d'un gouvernement établi). Dit was strydig met Christus se bedoeling. G.J. Heering ([1928] 1981) beskryf die transformasie van die Jesus-beweging tot 'n geïnstitutionaliseerde kerk as 'die sondeval van die Christendom'.

Volgens die vier evangelies in die Nuwe Testament het Jesus selde die woord 'kerk' gebruik (Küng 2003:3). Die fokus val op die koninkryk van God: Die koninkryk is naby en mense moet hulle bekeer (Mark. 1:15). Jesus het nie geboue of strukture opgerig nie. Hy het nie belydenisskrifte of kerkordes opgestel nie. Hy het nie ampte ingestel en vergaderings belê nie. Jesus het nie die kerk in geïnstitutionaliseerde vorm 'gestig' nie (Küng 1976:43; Van Aarde 1995:626–629). Tekste soos Johannes 21:15–17 waar Jesus aan Petrus opdrag gee om sy skape te laat wei en Matteus 16:17–19 waar Jesus Petrus die rots noem waarop die kerk gebou sal word, dui ook nie op die vestiging van 'n 'kerk' nie. Volgens Van Aarde (1995:631), asook Conzelmann en Lindemann (1980:401), kan die tekste nie histories na Jesus teruggevoer word nie. Daar is dus geen historiese gronde om die stigting van 'die kerk' aan Jesus (of aan die apostels) toe te skryf nie (Bakhuizen van den Brink 1979:30–31; Vermes 1993:214–215).

Die sigbare gestalte van kerk soos dit vandag lyk, is nie 'gestig' nie. Tog is daar kontinuïteit tussen Jesus, die vroeë Jesus-beweging en die kerk (Van Aarde 1995:632–633). Die ontstaan van die Christelike kerk moet uit 'n eksegetiese, historiese en sosiologiese perspektief as 'n *proses* verstaan word (Schillebeeckx 1974:38). Die vroeë volgelinge van Jesus is aangegryp deur sy alternatiewe wysheid wat hy verwoord het in kernagtige spreuke. Sy metaforiese verstaan van die koninkryk van God was dié van 'n nie-hiërargiese, alternatiewe huishouding. Al die lede het gelyke toegang tot die Vader (Van Aarde 1995:629). Die kerk as *huishouding van God* is 'n metafoer wat voortkom uit Jesus se verstaan

van God as Vader (Van Aarde 1995:634). Hierdie metafoor was van groot belang in die vroeë kerk.

Vanuit 'n sosiologiese perspektief toon Van Aarde (1995:633–638) aan hoe 'n beweging in 'n faksie verander, 'n faksie in 'n sekte en 'n sekte in 'n kerk. Voorwaardes vir hierdie progressie is gunstige omstandighede, 'n nuwe visie, die verwagting van sukses en ruimte vir verandering. As al hierdie aspekte teenwoordig is, gaan 'n groep eers deur 'n vormingsfase, dan deur 'n fase waar grense oorskry word, dan vorm 'n samehorigheidsgevoel op grond van gedeelde beginsels en dit lei uiteindelik tot aksie. As 'n beweging in vaste strukture stol (institusionaliseer), bestaan die moontlikheid dat dit weer sal ontbind.

As Jesus nie die kerk gestig het nie, is die vraag wat die verband tussen Jesus en die kerk is. W. Wrede en W. Heitmüller kies vir 'n historiese diskontinuiteit tussen Jesus en die kerk. Volgens hulle is die vroeë kerk deur die apostel Paulus gevestig (kyk Roloff 1993:15–17). Roloff (1993:58), daarteenoor, meen dat die vroeë kerk wel bewus was van kontinuïteit. Dit het hulle in die opstandinggebeure gevind. Die eerste Christene se geloof in die opstanding van Christus het hulle enersyds aan die historiese Jesus verbind en andersyds op die toekoms gerig. Die historiese Jesus is ook die opgestane Here, die Christus.

Die verbintenis tussen die kerk en die historiese Jesus word in die Pauliniese geskifte verwoord as 'in Christus' of 'een met Christus' wees (Roloff 1993:87–91). Metafories word die kerk die liggaam van Christus genoem. Christus is self die hoof van die liggaam. Hierdie eenheid is nie net 'n onsigbare, geestelike of teoretiese eenheid nie. Daar is 'n werklike eenheid tussen die sigbare kerk en die opgestane Here Jesus. Daar is dus 'n organiese voortgang tussen Christus en die kerk (kyk Käsemann 1963:294).

Christus is sowel die oorsprong as die inhoud van die kerk. Christus en sy kerk bestaan organies as één liggaam. Barth verwys na die gemeente as die aards-historiese bestaanswyse van Christus (Barth 1953:738). In die Duits formuleer hy dit soos volg: *Die Gemeinde ist Jesu Christi eigene irdisch-geschichtliche Existenzform*. Die kerk is die liggaam van Christus wat voortdurend vernuwe word deur die krag van die Heilige Gees. Dit beteken nie dat Barth die kerk verstaan as *Christus prolongatus* nie. Hy onderskei dialekties tussen die kerk en Christus. Die twee word nie weselik met mekaar geïdentifiseer nie. Dit gaan eerder vir Barth om die eienaar en wat aan hom behoort. Hierdie identifikasie is nie minder radikaal as 'n wesensidentifikasie nie, maar funksioneer op 'n ander vlak.

Bonhoeffer beskryf die verband as *Christus existierend als Gemeinde* (kyk Velthuysen 1988:501). Die gemeente is *a priori* gestalte van God se openbaring. Om kerk te wees, is om een met Christus te wees, om *in Christus* te wees. Die kerk is nie die geïnkarnearde *Christus prolongatus* nie, maar die kerk kan ook nooit sonder Christus wees nie (Velthuysen 1988:502). Die eenheid tussen Christus en die kerk is 'n werklikheid wat in die geloof beleef en uitgeleef word.

Hoewel die institusionele kerk volgens hierdie siening nie deur Christus gestig nie, is Christus die diepste oorsprong en inhoud van die kerk. Hoewel die ontstaan van die Christelike kerk na Jesus van Nasaret teruggevoer kan word, lê die kontinuïteit en eenheid tussen Christus en sy kerk op 'n ander vlak as 'n historiese stigtingsgebeure. Dit is gegrond in die organiese eenheid tussen die opgestane Heer en sy liggaam wat op verskillende maniere in hierdie wêreld konkreet gestalte vind. Talle metafore in die Nuwe Testament wat na die kerk verwys, verwoord iets van hierdie organiese eenheid. Daaraan word vervolgens aandag gegee.

■ Metaforiese taal

Darrell Guder gebruik in 'n gesprek met studente van die Universiteit van Pretoria (Junie 2015) die term '*missional hermeneutics*'. Geen gesprek oor missionale kerkwees is moontlik tensy indringend na die Woord van God geluister word nie. Hy stel die vraag:

If the purpose of texts were to continue and support the formation of witnessing communities, how do we engage with these texts in terms of the continuing formation of witnessing communities?

Hiervoor is 'n geïntegreerde benadering tot teologie en teologiese opleiding nodig. Myns insiens behoort 'n '*missionale hermeneutiek*' erns te maak met Bybelse metafore oor kerkwees.

Volgens Van Huyssteen (1987:158–163) en Dingemans (2005:496) is alle geloofstaal metaforiese taal. Ekklesiologie sal noodwendig ook van metaforiese taal gebruik maak. 'n Metafoor wil na analogie van wat bekend is, iets oor die onbekende sê. Die analogie kan nie die onbekende volledig verklaar of verduidelik nie. Die metafoor beklemtoon slegs 'n faset van die onbekende (Dreyer 1995:800). Verskillende metafore behoort benut te word om tot 'n meer omvattende kerkbegrip te kom.

Dreyer (1995:799) waarsku dat, as een Bybelse metafoor tot model van kerkwees verhef word, dit sal lei tot 'n eensydige beklemtoning van sekere fasette van kerkwees, wat die kerkbegrip sal verskraal. Die Nuwe Testament bevat ongeveer 100 metafore wat na kerkwees verwys. Al die Bybelse metafore oor kerkwees kan nie hier aan die orde kom nie. Enkele metafore sal geïdentifiseer en eksemplaries bespreek word.

In resente ekklesiologie word die kerk in verskillende teologiese tradisies trinitaries begrond. Hiervan is teoloë soos Karl Barth, John Zizioulas, Jürgen Moltman en Miroslav Volf eksponente (kyk Peterson

2013:59). Volgens hierdie siening leef gelowiges in gemeenskap (*koinonia*) met God Drie-enig. Hierdie *koinonia* tussen God en mens word weer begrond in die gemeenskap tussen die persone van die Triniteit.

Die metafore wat vervolgens bespreek word, kan belyn word met 'n trinitariese Godsbegrip en kerkbegrip. Vier metafore in die Nuwe Testament⁹ word geïdentifiseer en gesistematiseer aan die hand van die Triniteit. Toepaslike teksgedeeltes word uitgelig. Sekondêre materiaal sal in die volgende hoofstuk aan die orde kom waar die ekklesiologie van verskillende kerklike tradisies en teoloë bespreek word.

Die kerk in gemeenskap met die Triniteit word onder die volgende opskrifte bespreek:

- Die een God: Die kerk as volk van God.
- God die Vader: Die kerk as huishouding van die Vader.
- God die Seun: Die kerk as liggaam van Christus.
- God die Heilige Gees: Die kerk as tempel van die Gees.

Die een God: Die kerk as volk van God

Volgens die Ou Testament *maak God uit al die volke vir Homself 'n volk (Israel) bymekaar* om Hom te dien en eer. Deur die Gees en die profete openbaar God God-self aan Israel en versamel die volk om te aanbid en offers te bring.

In die Ou Testament is dit opvallend dat die volk van God in verskillende tye verskillend gefunksioneer het. Op die woestyntog, in die tyd van die Rigters, met die instelling van die koningshuis en die

9. Die Bybel self, eerder as die stemme van teoloë, word vervolgens aan die orde gestel. Die interpretasie van Bybelse metafore is my eie.

vestiging van die tempel in Jerusalem, tydens die ballingskap en in die tyd na die ballingskap moes Israel telkens aanpas by nuwe omstandighede. Dan het die profete hulle gemaan om aan God getrou te bly.

In Handeling 2, met die uitstorting van die Heilige Gees, is die volk van God duidelik nie meer tot Israel beperk nie, maar bestaan uit alle volke, tale en nasies. In Efesiërs 1:1–14 loof die apostel die God, wat uit Israel en alle ander volke 'n nuwe volk uitverkies het. 'Deur Christus het ons deel geword van die volk van God soos Hy dit vooruit bestem het' (Ef. 1:11). Hierdie volk bestaan uit elkeen wat in Christus glo: 'Deur Christus het julle deel geword van die volk van God toe julle die waarheid wat aan julle verkondig is, die evangelie van julle verlossing, gehoor het en tot geloof gekom het' (Ef. 1:13). 'Dit alles gebeur deur die kragtige werking van die Heilige Gees' (Ef. 1:14). Deur die Heilige Gees ontdek die volk van God hoe 'wyd en ver en hoog en diep die liefde van Christus strek' (Ef. 3:18). Die volk van God is 'geroep om te lewe as mense van die lig' (Ef. 5:10).

Volgens Petrus is gelowiges:

'n uitverkore volk, 'n koninklike priesterdom, 'n nasie wat vir God afgesonder is, die eiendomsvolk van God, die volk wat die verlossingsdade moet verkondig van Hom wat julle uit die duisternis geroep het na sy wonderbare lig. Julle was vroeër geen volk nie, maar nou is julle die volk van God. (1 Pet. 2:9, 10)

Dit gaan nie net om individuele gelowiges nie, maar om gelowiges in gemeenskap met mekaar.

God regeer oor sy volk deur die Woord en Gees. Die volk van God is nie 'n demokrasie waar die meerderheidstem die waarheid bepaal nie. Waarheid word ontdek in Jesus Christus en in die gehoorsame luister na die Woord. Die volk van God moet leef soos Christus hulle geleer het. So word Christus se koninkryk en heerskappy in hierdie

wêreld sigbaar. Dit dien as getuienis dat God leef en regeer. Daarom bid God se volk soos die Here Jesus hulle geleer het: 'Laat U koninkryk kom' (Matt. 6:9). Vir die kerk geld die Ou-Testamentiese verbondswoorde: 'Ek sal onder hulle woon en wandel, en Ek sal hulle God wees en hulle sal my volk wees' (2 Kor. 6:16; Gal. 3:15).

God bring in Christus 'n nuwe verbond met 'n nuwe volk tot stand. Dit word verwoord met die instelling van die Nagmaal: 'Drink almal daaruit, want dit is My bloed, die bloed waardeur die verbond beseël word en wat vir baie vergiet word tot vergewing van sondes' (Matt. 26:28). In die Brief aan die Hebreërs is 'volk van God' en die 'nuwe verbond' sentrale idees (kyk Heb. 8).

Met die sluit van 'n verbond neem God die inisiatief: God openbaar God-self aan die volk en roep hulle op tot gehoorsaamheid en geloof. Die volk vind geloofsekerheid in die oortuiging dat God getrou is aan die verbond, beloftes gestand sal doen en genade sal skenk.

God self het in Christus in verhouding met mense getree. Die verhouding word daaglik deur die Heilige Gees vernuwe. Sondaarmense bekeer hulle daaglik tot God deur die kragtige werking van die Gees. Soos Israel, raak gelowiges vandag ook dikwels die pad byster.

Daarom roep God gelowiges op tot skuldbelydenis, berou en bekering. Oor die eeue heen worstel gelowiges in die besonder met die *verhouding tussen die volk van God en die wêreld* waarin hulle leef. Israel moes tussen ander volke en godsdienste getrou bly aan God. Die kerk in die Nuwe Testament is gekonfronteer met ander godsdienste, vyandige owerhede en 'n samelewing wat die evangelie vreemd gevind het.

Die kerk het die wêreld soms probeer vermy en hulle selfs in kloosters teruggetrek. Die kerk het oor eeue heen *self* skeiding gemaak tussen kerk en wêreld. Dit het gelei tot vervreemding van die wêreld en die onvermoë van die kerk om die evangelie in die wêreld te verkondig.

Die Skrif leer dat die wêreld en alles wat daarop is, aan die Here behoort. God se ontferming geld nie net vir God se volk (die kerk) nie, maar ook vir die wêreld. God heers nie net oor God se volk nie, maar ook oor die wêreld. God sorg nie net vir die kerk nie, maar ook vir die wêreld.

Die Brief aan die Kolossense beklemtoon die versoening tussen God en die wêreld wat in Christus plaasgevind het:

God het besluit om met sy volle wese in Christus te woon en om deur Hom alles met Homself te versoen. Deur die bloed van sy Seun aan die kruis het hy die vrede herstel, deur Hom het Hy alles op die aarde en in die hemel met Homself versoen. (Kol. 1:19, 20)

Dit het God gedoen omdat God die wêreld liefhet – só lief dat God sy 'enigste Seun gestuur het, sodat die wat in Hom glo nie verlore sal gaan nie maar die ewige lewe sal erf' (Joh. 3:16). Soos die Seun na die wêreld gestuur is om God se genade aan te kondig, word die Godsvolk na die wêreld gestuur. Die kerk bestaan nie vir die gelowiges nie, maar ter wille van die wêreld. Die kerk mag nie aan die wêreld onttrek nie. Die volk van God moet in die wêreld teenwoordig wees.

Die volk van God is *op 'n pelgrimsreis* na die nuwe Jerusalem. Die volk van God sien uit na 'n nuwe land en sing van 'n nuwe hemel en 'n nuwe aarde (Op. 21). Die volk van God bestaan as 'n gemeenskap van gelowiges wat in die eindtyd leef en die dag van die Here verwag. God se geskiedenis relatiewer menslike geskiedenis, maar gee ook

aan menslike geskiedenis sin en inhoud. Die volk van God leef tussen verlede, hede en toekoms. Gelowiges bevraagteken voortdurend hulle bestaanswyse in die lig van God se koninkryk wat reeds in Christus aangebreek het en ook in die lig van die volmaakte wat verwag word.

Omdat Christus reeds menslike tyd binnegekom en met sy dood en opstanding menslike tyd oorstyg en opgehef het, is die dimensie van die ewige lewe reeds betree (Joh. 11:25). Die bestaanswyse van die kerk en gemeente behoort dus iets van die nuwe hemel en die nuwe aarde te reflekteer – dat God nou by die mense is. God se teenwoordigheid verander mense se denke, optrede en die manier waarop die pelgrimsreisigers met hulle medemens en die skepping omgaan. Gelowiges leef tussen die wêreldse, menslike tyd en God se tyd wat oop is na die toekoms. Deur die Gees sien gelowiges met gespanne verwagting uit na wat voorlê.

Die kerk as huishouding van die Vader

Die kerk bely God as Vader. Jesus Christus het sy volgelinge geleer om te bid: ‘Ons Vader wat in die hemel is’ (Matt. 6:9). Gelowiges leef uit God se voorsienigheid:

Kyk na die wilde voëls: Hulle saai nie en oes nie en maak nie in skure bymekaar nie; julle hemelse Vader sorg vir hulle ... Moet julle dus nie bekommer nie ... Beywer julle allereers vir die koninkryk van God en die wil van God, dan sal Hy julle al die dinge gee. (Matt. 6:25–34)

God sorg vir God se kinders. ‘Soos ’n vader hom ontferm oor sy kinders, so ontferm die Here Hom oor die wat Hom dien’ (Ps. 103:13). Gelowiges is God se kinders. ‘Kyk watter groot liefde het die Vader aan ons bewys: Hy noem ons kinders van God en ons is dit ook ... Geliefdes, ons is nou reeds kinders van God’ (1 Joh. 3:1, 2).

Mense is nie deel van God se huishouding op grond van natuurlike geboorte nie, maar op grond van die wedergeboorte deur die krag van die Heilige Gees (Joh. 3:5). Gelowiges is nie uit eie reg kinders van God nie. Hulle is kinders van God omdat God hulle in Christus as kinders aangeneem en hulle Christus as Verlosser aangeneem het: 'Maar aan almal wat Hom aangeneem het, die wat in Hom glo, het hy die reg gegee om kinders van God te word' (Joh. 1:12). Jesus Christus is nie net die Verlosser nie, maar ook die Eersteling wat gebore is, die oudste broer in die huishouding van die Vader.

Wedergebore kinders van God leef binne die ruimte van God se liefde en sorg. So word die gemeente 'n geestelike tuiste en familie. As kinders van die Vader, is gelowiges mekaar se broers en susters in die geloof. Daarom noem hulle mekaar ook *broer en suster*. In die intieme ruimte van die familie moet mense mekaar liefhê en versorg (Joh. 13:34–35; 1 Joh. 2:7–11; 1 Joh. 4:7–21). Binne die volk van God is daar 'n verskeidenheid families met uiteenlopende maniere van doen.

Hierdie families word rondom die kruis van Christus gevorm:

By die kruis het ook nog sy moeder gestaan ... Toe Jesus sy moeder sien en die dissipel vir wie Hy baie lief was, wat by sy moeder staan, sê Hy vir sy moeder: 'Daar is u seun'. Daarna sê Hy vir die dissipel: 'Daar is jou moeder'. Van daardie oomblik het die dissipel haar in sy huis geneem. (Joh. 19:25–27)

Jesus sê ook: 'Elkeen wat die wil van God doen, is my broer en my suster en my moeder' (Mark. 3:35). Die huishouding van die Vader word nie op 'n natuurlike wyse gevorm nie, maar deur die krag van die Gees, in die skaduwee van die kruis en in gehoorsaamheid aan die Vader.

Die familie van God is nie 'n geslote kring nie. Vreemdelinge word met gasvryheid ontvang. Elkeen wat nuut gebore word, is welkom en word

deel van die Vader se huishouding. Ook vreemdelinge word kinders van God. Hulle mag God as hulle eie Vader ken en liefhê. God se familie oorskry alle grense tussen mense: grense van kultuur, ras, stand en klas. Juis in die liefde vir mekaar, ten spyte van diversiteit, word die gemeente 'n familie.

Die familie sorg vir mekaar. Die onderlinge sorg neem verskillende gestaltes aan. Handeling 2:42 verduidelik die verskillende aspekte daarvan. Eerstens word die *leer van die apostels* genoem. Binne die ruimte van die familie voed gelowiges mekaar op. Hierdie Christelike opvoeding en onderwysing begin met die regte kennis, die kennis van die Woord en die leer van die apostels. Hulle ontdek saam wat die Vader van hulle verwag en hoe om as God se kinders te leef. Hulle voed mekaar op in die regte leer en lewe.

Tweedens noem Handeling ook die *onderlinge gemeenskap (koinonia)*. Hierdie gemeenskap kom tot stand waar saam gebid word, waar die gemeente in die erediens versamel om God te eer en te luister na die Woord. Die onderlinge gemeenskap word 'n werklikheid waar die gemeente deur die krag van die Gees, 'één is met Christus in sy dood en in sy opstanding' (Rom. 6:5). Wie met Christus één is, is ook één met die Vader. Jesus het gebid vir hierdie gemeenskap:

Vader, bewaar hulle in U Naam, die Naam wat U My gegee het, sodat hulle net soos ons een kan wees ... Ek bid dat hulle almal een mag wees, net soos U, Vader, in My is en Ek in U, dat hulle ook in Ons mag wees, sodat die wêreld kan glo dat U My gestuur het. (Joh. 17:11, 21)

Op grond van die onderlinge band van liefde *sorg die gemeenskap vir mekaar (diakonia)*. Die eerste gemeente in Jerusalem het alles met mekaar gedeel. Die onderlinge sorg was so belangrik, dat hulle uit hul geledere diakens gekies het wat die armes moes versorg (Hand. 6 en 7). Die dissipels het wat hulle by Jesus self geleer het, voortgesit.

Jesus het arm, siek, verstote en veragte mense aangeraak, sodat hulle die genade van God kon ontdek en met vreugde deel kon wees van God se familie.

God se liefde en barmhartigheid wat in Christus geopenbaar is en wat gelowiges daaglik ervaar, motiveer die geloofsgemeenskap om ook met liefde, deernis en barmhartigheid mekaar (en vreemdelinge) te versorg. Soos 'n vader sy kinders voed en versorg, so voed en versorg die hemelse Vader sy kinders. Die Vader gee daaglik die brood wat mense nodig het om te leef. In die woestyn het God sy kinders manna gegee om te eet en water uit 'n rots om te drink (Eks. 16).

Die Vader voed sy kinders met die brood van die lewe, die ware brood uit die hemel. In die Evangelie van Johannes sê Jesus: 'Ek is die brood wat lewe gee. Wie na My toe kom, sal nooit weer honger kry nie, en wie in My glo, sal nooit weer dors kry nie' (Joh. 6:35). Wanneer die familie by die tafel van die Vader aansit, die brood gebreek en die wyn geskink word, word hulle honger en dors gestil. By die Nagmaaltafel vind die familie van die Vader konkreet gestalte. Die gemeenskap met God en met mekaar word sigbaar. Almal word opnuut één met Christus in sy dood en opstanding. Aan die Nagmaaltafel word die kerk wat dit behoort te wees: 'n gemeenskap van gelowiges wat met God en met mekaar één is.

Aan die Nagmaaltafel word die familie opgeroep om mekaar te dien. Jesus het aan die tafel die dissipels se voete gewas. Daarna sê Hy vir hulle: 'Ek het vir julle 'n voorbeeld gestel, en soos Ek vir julle gedoen het, moet julle ook doen' (Joh. 13:15). In solidariteit met mekaar, dien die familie mekaar met hulle gawes en sorg vir hulle broers en susters. Wanneer die familie aansit aan die tafel, getuig hulle daarvan dat Jesus

Christus sy liggaam en bloed vir hulle gegee het; dat Jesus hulle tot God se kinders gemaak het en dat hulle uitsien na die feesmaal wat vir hulle voorberei word. Almal word genooi om deel te word van God se huishouding.

■ Die kerk as liggaam van Christus

Die gemeente is die liggaam van Christus. Hierdie beeld kom in verskeie Skrifgedeeltes voor, byvoorbeeld Romeine 12:4, 1 Korintiërs 10:17 en 1 Korintiërs 12:12–27. Die apostel het duidelik die plaaslike gemeente in gedagte wanneer hy oor die liggaam van Christus praat. In die konkrete gemeente word die liggaam sigbaar. Elke lidmaat van die gemeente het ook gawes (*charismata*) ontvang wat tot nut van ander gebruik moet word. Dat die gemeente die liggaam van Christus is, is 'n geloofswerklikheid met praktiese gevolge vir hoe die gemeente leef en funksioneer.

Die kerk as liggaam dui op 'n lewende organisme wat saamgestel is uit 'n komplekse netwerk ledemate, organe, sisteme en funksies. Soos enige lewende organisme, kan dit groei en voortplant. Dit bestaan binne 'n ekosisteem wat die welsyn van die organisme beïnvloed. Christus is die hoof van die liggaam en die gelowiges die ledemate. Elke ledemaat het 'n besondere rol en funksie (Rom. 12 en 1 Kor. 12). Diversiteit is noodsaaklik vir die gesonde bestaan van die liggaam, maar omdat die liggaam deur een hoof regeer word, vorm dit ook 'n eenheid.

Jesus Christus het nie 'n kerk gestig nie. Nog minder is hy die organisatoriese hoof van die kerk. Hy *is* die kerk. Elke lidmaat wat een word met Christus in sy dood en opstanding (Rom. 6), konstitueer die

kerk. Elke ledemaat van Christus se liggaam, is organies één met hom. So word gelowiges, deur die krag van God, voortdurend die liggaam van Christus.

Die ledemate van die liggaam van Christus behoort één liggaam te wees, omdat hulle reeds in Christus één is. Die eenheid moet ook sigbaar wees. Die geloofswerklikheid moet 'n lewenswerklikheid word. Soos wat die Vader, Seun en Gees één God is, één in wese maar tog onderskeibaar, is die gemeente en Christus één – maar tog onderskeibaar:

Ek bid dat hulle almal een mag wees, net soos U, Vader, in My is en Ek in U, dat hulle ook in Ons mag wees, sodat die wêreld kan glo dat U My gestuur het. (Joh. 17:11, 21)

Elke gelowige – en per implikasie die gemeente – is *in Christus* (Rom. 8:1; 2 Kor. 5:17; Gal. 2:17). Die eenwording met Christus gebeur deur die krag van God, deur die Gees. Om *in Christus* te wees is van groot belang vir kerkwees. Die eenwording met Christus is die konstituerende element van kerkwees. Hoewel elke gelowige en gemeente 'in God' is (Joh. 17), 'in Christus' (Rom. 8) en 'één met Christus in sy dood en opstanding' (Rom. 6) is, maak dit die gemeente nie goddelik nie. As die eenheid met Christus oorbeklemtoon word, dreig die gevaar van 'n wêreldvreemde spiritualisme. Word die eenheid met Christus weer verwaarloos, dreig die gevaar van institusionalisme. Dan word die kerk maar net nog 'n goed gestruktureerde organisasie of vereniging.

Die spanning tussen 'n institusionele en/of organiese kerkbegrip, tussen die gemeente as instituut en/of organisme, bly 'n kernaspek van die gesprek oor kerkwees. Een saak bly egter konstant: Christus alleen is die hoof en Heer van die kerk. Hy regeer deur sy Woord en Gees oor die kerk. Die kerk kan nooit anders as om in gehoorsaamheid aan Christus te leef nie. Die liggaam van Christus is *nie net* die plaaslike gemeente nie, *maar*

ook die kerk as geheel (Kol. 1:1:15–18; Ef. 1:23; Ef. 2:16; Ef. 4:4–16). Christus is die hoof van alle kerke deur al die eeue. Die verhouding tussen kerke word verstaan vanuit hulle eenheid met Christus en die hoofskap van Christus oor almal.

Die liggaam van Christus is tot diensbaarheid geroep. Deur die Gees gee God gawes aan die lidmate van die kerk. Die gawes word aangewend om die gemeente op te bou, hulle innerlik te versterk en hulle aan te moedig om geestelik volwasse en mondig te word in die geloof. Die ampte en diens waarvoor God mense roep en toerus (1 Kor. 12), verskil. Daar is 'n verskeidenheid gawes en dienste. Almal is ewe belangrik. Elkeen het 'n eie funksie.

Die gawes van die Gees en die dienswerk waartoe Christus mense roep, is gerig op die opbou van die gemeente en die heil van die wêreld. In Matteus 28:19 is die opdrag:

Gaan na al die nasies toe en maak mense my dissipels: Doop hulle in die Naam van die Vader en die Seun en die Heilige Gees, en leer hulle om alles te onderhou wat Ek julle beveel het. (Matt. 28:19)

In die evangelie van Lukas en Handelingte is die klem op geografiese uitbreiding en groei in getalle. Alle ledemate van die liggaam van Christus is daarby betrokke en daarvoor verantwoordelik.

In die Nuwe Testament hou die doop, wedergeboorte, geloof, vervul wees met die Heilige Gees, een wees met Christus en verlossing verband met mekaar (kyk Rom. 6:1–14; Tit. 3:3–5; 1 Pet. 1:3; Joh. 3:3–5). Dit is egter nie 'n stygende lyn waarvan die doop die hoogtepunt is nie. Dit is eerder 'n lewenslange proses waarvan die doop en Christus se verlossingswerk die oriëntasiepunt vorm.

Volgens Romeine 6:1–14 is elkeen wat gedoop is, met Christus verenig. Die dopeling sterf saam met Christus en staan saam met

Christus op tot 'n nuwe lewe. Die mens se sondige natuur word gekruisig, en die nuwe mens staan op tot 'n nuwe lewe (wedergeboorte). Soos Christus uit die dood deur 'n 'heerlike magsdaad van God opgewek' is (Rom. 6:4), so word die dopeling deur 'n heerlike magsdaad van God opgewek tot 'n nuwe lewe en verenig met Jesus Christus. Die gedoopte is dood vir die sonde. In Romeine 6 staan dit as 'n indikatief, nie 'n imperatief nie. Die indikatief word 'n imperatief aan gedooptes: dat hulle moet word wat hulle reeds in Christus is – 'n nuwe mens. Wat by die doop gebeur, is God se kragtige werk, nie die gevolg van menslike inspanning nie.

Die doop is ook nie net belangrik vir die individuele gelowige nie. In 1 Korintiërs 12:13 staan: 'Want ons is almal ook deur een Gees gedoop tot een liggaam'. Die doop word in die gemeenskap van die gelowiges bedien. Die gedoopte word deel van die volk van God, deel van die familie van die Vader, deel van die liggaam van Christus. Die kerk 'konstitueer' in die doop, wat teken en die aktualisering is van die eenwording met Christus.

Die doop word gevolg deur kerklike verkondiging, onderrig (kategeese) en pastorale bearbeiding. Gedooptes word dus in die gemeenskap van die gelowiges deur die verkondiging begelei om te word wat hulle reeds in Christus is. Die doop rig voortdurend die appèl aan mense om weg te draai van sonde en ongeloof, en 'n nuwe lewe in en deur Christus te leef. Gedooptes leef in die kragveld van die Heilige Gees. Die Heilige Gees lei hulle tot geloof, bekering en aanbidding. So maak die Heilige Gees gelowiges wat hulle reeds in Christus is, nuwe mense wat in Christus leef, wat dood is vir die sonde, maar lewe vir God.

■ Die kerk as tempel van die Heilige Gees

In die Korintiër-brief skryf die apostel aan die gemeente: ‘Julle is die gebou van God ... Die fondament is Jesus Christus ... Weet julle nie dat julle die tempel van die Heilige Gees is en dat die Heilige Gees in julle woon nie?’ (1 Kor. 3:9–16). Israel het geglo dat die tempel God se woonplek was. In die tempel is offers gebring. Dit was die plek van aanbidding en lofprysing. In die tempel is die Woord bewaar en verkondig. Dit was ’n heilige ruimte waar die Heilige God die volk Israel ontmoet het. Van hierdie tempel het Jesus gesê dat hy dit in drie dae sal afbreek en weer sal opbou. Wanneer Jesus gekruisig word en op die derde dag opstaan, kom ’n nuwe tempel tot stand – die gemeente.

Die gemeente is ’n heilige ruimte waar God deur die Gees woon. Die gemeente leef offervaardig. Die gemeente aanbid God en besing God se lof. Die gemeente luister na die Woord en neem dit verder. In die gemeente ontmoet God gelowiges deur die Gees. Daarin lê die waarde van die gemeente. Dit is ’n geestelike woning waar God mense ontmoet en waar vreemdelinge kinders van God en broers en susters van mekaar word.

Die gemeente leef in die kragveld van die Heilige Gees. Die Heilige Gees is met Pinkster op die dissipels uitgestort (Hand. 2). Hierdeur word die bestaan en funksionering van die kerk moontlik. Daar is geen kerk sonder die Heilige Gees nie. Die Heilige Gees is nou Immanuel, God-met-ons en God-in-ons. Met die doop in die naam van die Heilige Gees, ontvang dopelinge die belofte dat die Gees in hulle is en hulle tot lede van die liggaam van Christus maak. Die Heilige Gees woon by mense, al staan hulle die Gees se werking

teen en bedroef die Gees deur hulle menslike ongeloof en ongehoorsaamheid.

Die Gees rus die gemeente toe deur die Woord. Woord en Gees is nou verbonde. Daarom moet die gemeente voortdurend luister na die Woord. Terwyl die gemeente in gemeenskap met mekaar in die Woord wandel en hulle vreugde daarin vind (Ps. 1), ontdek hulle onder leiding van die Heilige Gees hulle roeping en wat God van die gemeente verwag. Dié wat die gawe ontvang het om die Woord te verkondig en ander te onderrig, het die verantwoordelikheid om die gelowiges vir hulle dienswerk toe te rus.

In die *erediens* word die verhouding tussen God en die kerk op 'n besondere manier sigbaar. Die gemeente kan met oortuiging sing *God is hier teenwoordig*. God is inderdaad deur die Gees teenwoordig. Die gemeente is 'n gemeenskap in gebed. Hulle praat met God omdat God eerste met hulle gepraat het. God spreek hulle aan deur die Woord, deur die profete en die apostels en deur elkeen wat die gawe ontvang het om die Woord te verkondig. So kom mense tot geloof. Gebed word die diepste uitdrukking en verwoording van hulle geloof. As gelowiges getuig die gemeente van God se genade. As God se getuies, word die gemeente diensbaar aan die wêreld wat God liefhet.

■ Die uitdaging: word wat jy is

Die kerk moet erns maak met die Woord indien die kerk waarlik kerk wil wees. Die uitdaging is om gestalte te gee aan die werklikheid dat die kerk reeds deur die vrye genade van God die volk van God is, die huishouding van die Vader, die liggaam van Christus en die tempel van die Heilige

Gees. Maar die kerk moet dit ook voortdurend word. Dit klink eenvoudig, maar is in werklikheid uiters kompleks. Daar is 'n dringende behoefte aan kerkhervorming wat nie 'n gejaag na nuwighede is nie, maar 'n hervorming om die sigbare kerk te belyn met dit wat die Nuwe Testament oor die kerk verkondig.

Literatuurverwysings

- Altaner, B., 1951, *Patrologie: Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, Herder, Freiburg.
- Arterbury, A.E., 2005, *Entertaining angels: Early Christian hospitality in its Mediterranean setting*, Phoenix Press, Sheffield.
- Backus, I. & Benedict, P., 2011, *Calvin and his influence, 1509–2009*, Oxford University Press, Oxford.
- Backus, I. & Chimelli, C., 1986, *La vraie piété*, Labor et Fides, Genève.
- Bakhuizen van den Brink, J.N., 1940, *De Nederlandsche Belijdenisschriften*, Uitgeversmaatschappij Holland, Amsterdam.
- Bakhuizen van den Brink, J.N., 1979, *Handboek der kerkgeschiedenis, Deel I*, De Tille, Leeuwarden.
- Barna, G., 2005, *The state of the church*, The Barna Group, Ventura, CA.
- Barth, H-M., 2009, *Die Theologie Martin Luthers: Eine kritische Würdigung*, Gütersloh Verlagshaus, Gütersloh.
- Barth, K., 1933, 'Für die Freiheit des Evangeliums', in *Theologische Existenz Heute Heft 2*, Chr. Kaizer Verlag, München.
- Barth, K., 1935, 'Das Evangelium in der Gegenwart', *Theologische Existenz Heute! 25*, 1–36.
- Barth, K., 1936, *Credo*, Chr. Kaiser Verlag, München.
- Barth, K., 1947, 'Die Botschaft von der freien Gnade Gottes', in K.G. Steck & G. Eichholz (eds.), *Theologischen Existenz heute Heft 9*, p. 24–37, Chr. Kaizer Verlag, München.
- Barth, K., 1948, 'Die Botschaft von der freien Gnade Gottes', in *Kirche für die Welt*, p. 7–35, W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart.
- Barth, K., 1953, *Kirchliche Dogmatik, Deel IV/1*, Evangelischer Verlag A.G., Zollikon-Zürich.
- Barth, K., 1975, *Church dogmatics Vols. I-XIII*, in G.W. Bromiley & T.F. Torrance (eds.), transl. G.T. Thomson & H. Knight, T & T Clark, Edinburgh.
- Barth, K., 1995, *The theology of John Calvin*, transl. G.W. Bromiley, Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Bauckham, R., 2005, 'Jürgen Moltmann', in F.D. Ford & R. Muers (eds.), *The modern theologians: An introduction to Christian theology since 1918*, 3rd edn., Wiley-Blackwell, Oxford.
- Bauer, J., 1965, *Gott, Recht und weltliches Regiment im Werke Calvins*, H. Bouvier, Bonn.
- Bauman, Z., 2000, *Liquid modernity*, Polity Press, Cambridge.

- Bazzana, G.B., 2009, 'Early Christian missionaries as physicians healing and its cultural value in the Greco-Roman context', *Novum Testamentum* 51, 232–251.
- Bender, K.J., 2005, *Karl Barth's Christological ecclesiology*, Ashgate Publishing Limited, Burlington USA.
- Berkhof, H., 1955, *Geschiedenis der kerk*, Callenbach, Nijkerk.
- Berkhof, H., 1973, *Christelĳk geloof*, Callenbach, Nijkerk.
- Bettenson, H. (red.), 1943, *Documents of the Christian Church*, Oxford University Press, London.
- Beza, T., [1956] 1574, *De iure magistratum in subitos, et officio subitorum erga magistratus*, in A.H. Murray (ed.), transl. H.L. Gonin, HAUM, Kaapstad, Pretoria.
- Böhren, R., 1980, *Predigtlehre*, Chr. Kaiser Verlag, München.
- Bosch, D.J., [1991] 2006, *Transforming mission*, 22nd edn., Orbis Books, New York.
- Boyd, G.A., 2005, *The myth of a Christian nation. How the quest for political power is destroying the church*, Zondervan, Grand Rapids Michigan.
- Browning, D.S., 1996, *A fundamental practical theology*, Fortress, Minneapolis, MN.
- Brueggemann, W., 1989, *Finally comes the poet: Daring speech for proclamation*, Fortress, Minneapolis, MN.
- Brueggemann, W., 1991, 'Rethinking church models through Scripture', *Theology Today* 48(2), 128–138.
- Brunner, E., 1935, *Vom Werk des Heiligen Geistes*, Zwingli-Verlag, Zürich.
- Brunner, E., 1960, *Die christliche Lehre von der Kirche, vom Glauben und von der Vollendung*, Zwingli-Verlag, Zürich.
- Buitendag, J., 2006, Ongepubliseerde openingsrede van die Nasionale Colloquium, 27 April 2006, Kerkargief NHKA, Pretoria.
- Bultmann, R., 1955, *Theology of the New Testament, Volume 2*, SCM, London.
- Busch, E., 1998, *Die Grosse Leidenschaft. Einführung in die Theologie Karl Barths*, Chr. Kaiser Gütersloher Verlaghaus, Gütersloh.
- Busch, E., 2004, *The great passion. An introduction to Karl Barth's theology*, in D.L. Guder & J.J. Guder, B. William (eds.), transl. G.W. Bromiley, Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids.
- Bush, M., 2008, 'Calvin and the reformanda sayings', in H. Selderhuis (ed.), *Calvinus sacrarum literarum interpres. Papers of the International Congress on Calvin Research (2006)*, p. 285–299, Vandenhoeck & Ruprecht, GmbH & Co. KG, Göttingen.
- Bybelgenootskap van Suid-Afrika 1983, *Nuwe Afrikaanse Bybelvertaling*, NG Kerk Uitgewers, Wellington.
- Callahan, K.L., 2002, *The future that has come: New possibilities for reaching and growing the grassroots*, Jossey-Bass, San Francisco, CA.

- Calvin, J., [1531–1564] 1863–1900, ‘Calvini opera quae supersunt omnia, Vol. I-LIX’, in G. Baum, E. Cunitz & E. Reuss (emendator), *Corpus Reformatorum, Vol. XXIX-LXXXVII*, Schwetschke, Brunsvigae-Berolini.
- Calvin, J., 1539, *Reply to Sadoleto*, viewed 15 March 2016, from <http://rels365fa10.pbworks.com/w/page/33320860/Calvin's%20%E2%80%9CReply%20to%20Sadoleto%E2%80%9D>.
- Calvin, J., 1557, *Commentary on the Book of Psalms, Vol. 1*, transl. J. Anderson, Christian Classics Ethereal Library, Grand Rapids, viewed n.d., from <http://www.ccel.org/ccel/calvin/calcom08.html>.
- Calvin, J., 1559, ‘Institutes of the Christian religion’, in R.J. Dunzweiler (ed.), transl. H. Beveridge, Christian Classics Ethereal Library, Grand Rapids, MI.
- Carroll, J.W. (red.), 1986, *Handbook for congregational studies*, Abingdon, Nashville, TN.
- Carter, C.A., 1995, ‘Karl Barth’s revision of Reformed ecclesiology’, *Perspectives in Religious Studies* 22(1), 35–44.
- Castells, M., 2000, *The rise of the network society*, Blackwell, Oxford.
- Chadwick, H., [1967] 1986, *The early church*, 16th edn., Pelican Books, Harmondsworth.
- Chernick, I., 2015, ‘Fake, “snake-eat” pastors to face scrutiny’, *Pretoria News*, Friday, August 21, 2015, p. 1.
- Chin, C.S., 2003, ‘Calvin, mystical union and spirituality’, *Torch Trinity Journal* 6, 183–209.
- Congar, Y., 1997, *I believe in the Holy Spirit*, Crossroad Herder, New York.
- Conzelmann, H. & Lindemann, A., 1980, *Arbeitsbuch zum Neuen Testament*, JCB Mohr, Tübingen.
- Cottret, B., 2000, *Calvin: A biography*, Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Cullman, O., 1986, *Unity through diversity*, Fortress Press, Philadelphia, PA.
- Cullman, O., 1943, ‘Die ersten christlichen Glaubensbekenntnisse’, in H. Shaffert transl., K. Barth (ed.), *Theologische Studien*, Heft 15, Evangelischer Verlag, Zollikon-Zürich.
- D’Assonville, V.E., 2010, ‘Calvin as an exegete of Scripture: A few remarks with reference to Calvin research in general’, in C.J. Smit, W.A. Dreyer, & J.J. Gerber (eds.), *John Calvin 1509–2009: A South African Perspective*, *In die Skriflig* (Supplementum 3), 129–144.
- Dankbaar, W.F., 1957, *Calvijn - Zijn weg en werk*, GF Callenbach N.V., Nijkerk.
- De Beer, C.S., 2008, ‘Die invensie van ’n toekoms: Taal, betekenisvolle inligting en toekomsinvensie’, *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 48(3), 147–158.
- De Groot, K., 2007a, ‘Fluide vorme van kerk-zijn’, in R. Brouwer (red.), *Levend lichaam: Dynamiek van christelike geloofsgemeenskappe in Nederland*, pp. 240–279, Kok, Kampen.
- De Groot, K., 2007b, ‘Onderzoek naar kerk in Nederland’, in R. Brouwer (red.), *Levend lichaam: Dynamiek van christelike geloofsgemeenskappe in Nederland*, pp. 27–45, Kok, Kampen.

- De Roest, H. & Stoppels, S., 2007, 'Levend lichaam', in R. Brouwer (red.), *Levend lichaam: Dynamiek van christelike geloofsgemeenskappen in Nederland*, pp. 12–26, Kok, Kampen.
- De Roest, H., 2007, 'Kerksluiting', in R. Brouwer (red.), *Levend lichaam: Dynamiek van christelike geloofsgemeenskappen in Nederland*, pp. 199–238, Kok, Kampen.
- Denzinger, H. & Rahner, K., 1957, *Enchiridion symbolorum editionem* 31, Herder, Barcinone-Friburgi-Romae.
- Dingemans, G.D.J., 1992, 'Kerkorde als ecclesiologiese vormgewing', in W. van 't Spijker & L.C. van Drimmelen (reds.), *Inleiding tot de studie van het kerkrecht*, pp. 207–220, Kok, Kampen.
- Dingemans, G.D.J., 2005, *De stem van de roepende: Pneumateologie*, Kok, Kampen.
- Drabble, M., 2001, 'A beastly century', *American Scholar* 70(1), 160–162.
- Dreyer, P.S., 1951, 'Die antropologie van Ludwig Feuerbach', ongepubliseerde D.Phil.-proefskrif, Universiteit van Pretoria.
- Dreyer, T.F.J., 1995, 'Implikasies van die kommunitatiewe handelingsteorie vir 'n prakties-teologiese perspektief op die ekklesiologie', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 51(3), 792–805. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v51i3.1435>
- Dreyer, T.F.J., 1998, 'Spiritualiteit, identiteit en die etos van die Nederduitsch Hervormde Kerk', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 54(1/2), 289–314. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v54i1/2.1409>
- Dreyer, T.F.J., 2003, 'Statistieke vertel 'n storie: 'n Visie vir die Hervormde Kerk op pad na 2010', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 59(4), 1045–1062. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v59i4.685>
- Dreyer, T.F.J., 2005, "'Kenotiese" prediking – die katalisator vir liturgiese verdieping in die huidige konteks', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 61(1/2), 93–108. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v61i1/2.440>
- Dreyer, W.A., 2014, 'Conversio ad docelitam: Calvin oor bekering en Christenwees', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 70(3), Art. #2094, 5 pages, <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v70i3.2094>
- Dreyer, W.A., 2015, 'n Heilige, algemene kerk', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 71(3), Art. #2826, 8 pages. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v71i3.2826>
- Ducker, C., 2008, 'The concept and practice of *missio Dei*', viewed 20 January 2014, from <http://www.theduckers.org/media/missio%20dei.pdf>
- Durant, W., 1950, *The age of faith*, Simon and Schuster, New York.
- Faith & Order, 2005, *The nature and mission of the church*, WCC, Geneva.
- Firet, J., 1987, *Spreken als een leerling*, Kok, Kampen.

- Flannery, A., 1980, *Vatican Council II: The conciliar and post-conciliar documents*, Liturgical Press, Collegeville, MN.
- Frank, G.C., 1991, 'The Eastern Christian tradition', in G.J. Pillay & W.J. Hofmeyr, *Perspectives on church history*, pp. 96–108, De Jager-HAUM, Pretoria.
- Frost, M. & Hirsch, A., 2003, *The shaping of things to come: Innovation and mission for the 21st-century Church*, Hendrickson, Peabody MA.
- Gadamer, H-G., 1977, 'Man and language', in *Philosophical Hermeneutics*, pp. 255–265, transl. D.E. Linge, University of California Press, Berkeley, CA.
- Gay, D.C., 2006, 'A practical theology of church and world: Ecclesiology and social vision in 20th century Scotland', unpublished Ph.D. thesis, Edinburgh School of Divinity, viewed n.d., from <http://hdl.handle.net/1842/1699>
- George, K.M., 2010, 'Ecclesiology in the Orthodox tradition', in G. Mannion & L.S. Mudge (eds.), *The Routledge companion to the Christian church*, pp. 155–169, Routledge, New York.
- Gifford, E.H., [1893] 1999, 'Introduction' in P. Schaff & H. Wace (eds.), *Nicene and Post-Nicene Fathers*, vol. 7, First Series, *The seven ecumenical councils*, pp. 1–103, Hendrickson Publishers, Peabody, MA.
- Goedhart, G.L., 1984, *Gemeente opbouw: Om dienende, vierende, lerende en delende gemeente te worden*, Kok, Kampen.
- Gooder, P., 2010, 'In search of the early "church"', in G. Mannion & L.S. Mudge (eds.), *The Routledge companion to the Christian church*, pp. 9–27, Routledge, New York.
- Goold, G.P. & Lake, K., 1975, *The apostolic fathers, Vols. 1 & 2*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Graafland, C., 1986, 'Jodocus van Lodenstein (1620–1676)', in T. Brienens *et al.* (eds.), *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, p. 85–125, Boekencentrum, 's-Gravenhage.
- Greig, P., 2007, *God on mute*, Survivor/Kingsway Communications, Eastbourne.
- Guder, D.L., 2000, *The continuing conversion of the church*, Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Guest, M., Tusting, K. & Woodhead, L. (eds.), 2004, *Congregational studies in the UK: Christianity in a post-Christian context*, Ashgate, Aldershot. (Explorations in practical, pastoral and empirical theology.)
- Haitjema, T.L., 1957, 'Calvijn en de Calvinisme', in J. Waterink (red.), *Cultuurgeschiedenis van het Christendom*, pp. 1132–1175, Elsevier, Amsterdam & Brussels.
- Halstead, K.A., 1998, *From stuck to unstuck: Overcoming congregational impasse*, The Alban Institute, Washington DC.

- Hauerwas, S., 2013, *Approaching the end: Eschatological reflections on church, politics and life*, Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Healy, N., 2000, *Church, world and the Christian life: A practical-prophetic ecclesiology*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Heering, G.J., [1928] 1981, *De zondeval van het christendom: Een studie over christendom, staat en oorlog*, Bijleveld, Utrecht.
- Hegstad, H., 2013, *The real church: An ecclesiology of the visible*, Wipf & Stock, Eugene, OR.
- Heifetz, R.A., 1994, *Leadership without easy answers*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Heitink, G., 2000a, *Praktische theologie: Geschiedenis, theorie, handelingsvelden*, Kok, Kampen.
- Heitink, G., 2000b, 'Het publieke karakter van de kerk', *Skrif en Kerk* 21(2), 260–276.
- Heitink, G., 2005, 'De toekomst van die kleine gemeente', *De Ouderlingsblad* 83(954), 22–25.
- Heitink, G., 2007, *Een kerk met karakter: Tijd voor heroriëntatie*, Kok, Kampen.
- Hendriks, H.J., 2007, 'Missional theology and social development', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 63(3), 999–2016. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v63i3.244>
- Hendriks, J., 1990, *Een vitale en aantreklike gemeente: Benadering en metode van gemeenteopbouw*, Kok, Kampen.
- Hendriks, J., 1999, *De gemeente als herberg: De kerk van 2000 – een concrete utopie*, Kok, Kampen.
- Herbst, M., 2005, 'Minderheit mit Zukunft: Kirche zwischen Resignation und Aufbruch', *Kerygma und Dogma* 51(1), 2–26.
- Herbst, M., 2008, *Wachsende Kirche: Wie Gemeinde den Weg zu postmodernen Menschen finden kann*, Brunnen Verlag, Giessen.
- Hirsch, A., 2006, *The forgotten ways: Reactivating the missional church*, Brazos, Grand Rapids, MI.
- Hoekendijk, J.C., 1964, *De kerk binnenste buiten*, Ten Have, Amsterdam.
- Hogg, M.A., 2006, 'Social identity theory', in P.J. Burke (ed.), *Contemporary social psychological theory*, pp. 111–136, Stanford University Press, Palo Alto, CA.
- Hooker, P., 2008, *Missional ecclesiology*, viewed n.d., from <http://www.negapby.org/missionalecc.pdf>.
- Horrell, D.G., 2002, 'Studying Christian identity and content', in A.J. Blasi (ed.), *Handbook of Early Christianity: Social science approaches*, pp. 308–336, Rowman Alitimira, Walnut Creek.
- Hybels, B., 2002, *Courageous leadership*, Zondervan, Grand Rapids, MI.

- Innes, W., 1983, *Social concern in Calvin's Geneva*, Pickwick Publications, Allison Park, PA.
- Jaworski, J., 1998, *Synchronicity: The inner path of leadership*, Berrett-Koehler, San Francisco, CA.
- Kallistos, W., 1993, *The Orthodox Church*, Penguin Books, London.
- Kärkkäinen, V-M., 2002, *An introduction to ecclesiology: Ecumenical, historical and global perspectives*, InterVarsity Press, Downers Grove, IL.
- Käsemann, E., 1963, Unity and diversity in New Testament ecclesiology, *Novum Testamentum* 6(4), 290–297.
- Keifert, P.R., 1992, *Welcoming the stranger: A public theology of worship and evangelism*, Fortress, Minneapolis, MN.
- Kelly, J.N.D., 1972, *Altchristliche Glaubensbekenntnisse. Geschichte und Theologie*, 3. Aufl., K. Dockhorn & A.M. Ritter transl., Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Kennedy, D., 2011, 'Diaconate in the Ukrainian Catholic Church: An outline of a Paradigm', viewed 22 April 2012, from <http://diaconateinchrist.typepad.com/diaconate-in-christ/2011/01/the-diaconate-in-the-ukrainian-catholic-church-an-outline-of-a-paradigm.html>.
- Kinnaman, D., 2007, *unChristian: What a new generation really thinks about Christianity*, Baker Books, Grand Rapids, MI.
- Koffeman, L.J., 2009, *Het goed recht van de kerk: Een theologische inleiding op het kerkrecht*, Kok, Kampen.
- Koffeman, L.J., 2015, "Ecclesia reformata semper reformanda" Church renewal from a Reformed perspective', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 71(3), Art. #2875, 5 pages. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v71i3.2875>
- Kraemer, H., 1947, *The Christian message in a non-Christian world*, Edinburgh House Press, London.
- Kraemer, H., 1958, *From mission field to independent church*, Boekencentrum, 's Gravenhage.
- Kraemer, H., 1960, *Het vergeten ambt in de kerk*, Boekencentrum, 's Gravenhage.
- Kruger, P., 2014, 'Die invloed van sekularisasie op die Nederduitse Gereformeerde Kerk: 'n Kerkhistories-sosiologiese perspektief', ongepubliseerde Ph.D.-proefskrif, Universiteit van Pretoria.
- Kübler-Ross, E., 1969, *On death and dying*, MacMillan, New York.
- Kuitert, H.M., 2000, *Over religie: Aan de liefhebbers onder haar beoefenaars*, Ten Have, Baarn.
- Küng, H., 1976, *The church*, transl. R. & R. Ockenden, Search Press, London.
- Küng, H., 1992, *Credo. Das Apostolische Glaubensbekenntnis – Zeitgenossen erklärt*, Schott, Mainz.
- Küng, H., 2003, *The Catholic Church: A short history*, The Modern Library, New York.

- Kuyper, A., 1870, *Geworteld en gegrond: De kerk als organisme en instituut*, H. de Hoog, Amsterdam.
- Kuyper, A., 1910, *Dictaten dogmatiek IV*, Kok, Kampen.
- Labuschagne, F.J., 2009, 'Kerkleierskap as bemiddeling van 'n onmoontlike werklikheid: 'n Prakties-teologiese ondersoek na die rol van leierskap in die transformasie van gemeentes', ongepubliseerde Ph.D.-proefskrif, Universiteit van Pretoria.
- Lamont, W.M., 1969, *Godly rule. Politics and religion 1603–1660*, Eyre and Spottiswoode Ltd, London.
- Latourette, K.S., 1964, *A history of Christianity*, Eyre & Spottiswoode, London.
- Lee, D.Y.K., 2004, "'The Holy Spirit as Bond" in Calvin's thought: Its functions in connection with the extra Calvinisticum', ongepubliseerde Ph.D. thesis, University of Edinburgh, Faculty of Divinity.
- Lee, H.B., 2004, 'Calvin's sudden conversion (*subita conversio*) and its historical meaning', *Acta Theologica* (Supplementum 5), 103–116.
- Leitenberg, M., 2006, 'Deaths in wars and conflicts in the 20th century', in *Cornell University Peace Studies Program Occasional Paper #29*, viewed 09 June 2014, from <http://www.google.co.za/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=5&ved=0CEAQFjAE&url=http%3A%2F%2Fwww.cissm.umd.edu%2Fpapers%2Ffiles%2Fdeathswarsconflictsjune52006.pdf&ei=KZmxU63oHMvY7AbRgIG4CQ&usg=AFQjCNFv8wzvRTSDsoS1WcaNd-bMZms81Q&bvm=bv.69837884,d.ZGU>
- Lennan, R., 2010, 'Roman Catholic ecclesiology', in G. Mannion & L.S. Mudge, *The Routledge companion to the Christian church*, pp. 234–250, Routledge, New York.
- Lewin, R. & Regine, B., 1999, *The soul at work: Unleashing the power of complexity science for business success*, Texere, London.
- Loisy, A., 1902, *L'Évangile et l'Église*, Picard, Paris.
- Louw, J.P. & Nida, E.A., 1989, *Greek-English Lexicon of the New Testament based on Semantic Domains*, vol. 1, Bible Society of South Africa, South Africa.
- Mann, A., 1998, *The in-between church: Navigating size transitions in congregations*, Alban Institute, New York.
- Mannion, G. & Mudge, L.S. (eds.), 2010, *The Routledge Companion to the Christian church*, Routledge, New York.
- McClung, L.G., 1994, 'Pentecostal/Charismatic perspectives on a missiology for the twenty-first century', *Pneuma* 16(1), 11–21.
- McGavran, D.A., 1955, *Bridges of God*, World Dominion, London.
- McGrath, A.E., 2001, *Christian theology: An introduction*, Blackwell, Oxford.
- McNeal, R., 2003, *The present future: Six tough questions for the church*, Jossey-Bass, San Francisco, CA.

- Mead, L.B., 1991, *The once and future church: Reinventing the congregation for a new mission frontier*, The Alban Institute, New York.
- Mead, L.B., 1994, *Transforming congregations of the future*, Alban Institute, Washington DC.
- Migne, J.-P., 1863, *Opera Omnia, Patrologia Latina Vol. 89, p. 1029*, viewed 13 November 2014, from https://books.google.co.za/books?id=B2mpmx6QFRoC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Milner, B.C., 1970, *Calvin's doctrine of the church*, Brill, Leiden.
- Minnear, P.S., 1960, *Images of the church in the New Testament*, Westminster John Knox, Louisville, KY.
- Moltmann, J., 1978, *Invitation to a messianic lifestyle*, SCM, London.
- Moltmann, J., 1993, *The church in the power of the Spirit: A contribution to messianic ecclesiology*, transl. M. Kohl, Fortress, Minneapolis, MN.
- Montgomery, M.H., 2010, 'Non-conformist ecclesiologies', in G. Mannion & L.S. Mudge (eds.), *The Routledge companion to the Christian church*, pp. 217–233, Routledge, New York.
- Murray, A.H., 1962, *The political philosophy of J.A. De Mist*, HAUM, Pretoria en Kaapstad.
- Nederlands Hervormde Kerk, 1951, *Kerkorde*, viewed n.d., from <http://www.kerkrecht.nl/main.asp?pagetype=Literatuur&item=118&subitem>.
- Neuser, W.H., 2001, 'The first outline of Calvin's theology – The preface to the New Testament in the Olivétan Bible of 1535', *Koers* 66(1/2) 1–22. <http://dx.doi.org/10.4102/koers.v66i1/2.385>
- NHKA, 1996, *Ondersoek na die krisis in pastorieë*, NHKA Argief, Pretoria.
- NHKA, 1997, *Kerkorde van die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika*, NHKA Argief, Pretoria.
- Niemandt, N., 2007, *Nuwe drome in nuwe werklikhede: Geloofsgemeenskappe in pas met 'n postmoderne wêreld*, Lux Verbi, Wellington.
- Oberholzer, J.P., 1995, 'Die kerk', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 51(3), 851–857. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v51i3.1441>
- Oberholzer, J.P., 1999, 'Terug op die pad', in D.J.C. van Wyk (red.), *20ste Eeu Hervormde Teologie*, pp. 449–462. Sentik, Pretoria.
- Opitz, P., 1994, *Calvins theologische Hermeneutik*, Neukirchner Verlag, Neukirchen.
- Orwell, G., 1949, 1984, Penguin Books, London.
- Osmer, R.R., 2008, *Practical Theology: An introduction*, Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Osmer, R.R., 2011, 'Practical Theology: A current international perspective', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 67(2), Art. #1058, 7 pages. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v67i2.1058>

- Pannenberg, W., 1970, *The working of the Spirit in the creation and in the people of God*, Westminster, Philadelphia, PA.
- Pelikan, J., 1971, *The Christian tradition*, vol. 1, *A history of the development of doctrine*, The University of Chicago Press, Chicago/London.
- Pelikan, J., 2005, *Whose Bible Is It?*, Penguin, New York.
- Pelser, G.M.M., 1995, 'Die kerk in die Nuwe Testament', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 51(3), 645–676. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v51i3.1421>
- Peterson, C.M., 2013, *Who is the church? An ecclesiology for the twenty-first century*, Fortress, Minneapolis, MN.
- Pieterse, H.J.C., 1990, 'Praktiese Teologie is 'n kommunikatiewe teologiese handelingswetenskap', in L.M. Heyns & H.J.C. Pieterse, *Eerste treë in die Praktiese Teologie*, pp. 49–60, Gnosis, Pretoria.
- Pieterse, H.J.C., 1991, *Gemeente en prediking*, NG Kerk Boekhandel, Pretoria.
- Pilch, J.J., 2000, *Healing in the New Testament: Insights from medical and Mediterranean anthropology*, Fortress, Minneapolis, MN.
- Pillay, G.J., 1991, 'Christianity and Enlightenment', in G.J. Pillay & J.W. Hofmeyr (eds.), *Perspectives on church history*, pp. 184–198, HAUM, Pretoria.
- Pokusa, J.W., 1979, 'A canonical-historical study of the diaconate in the Western Church', ongepubliseerde Ph.D. thesis, Catholic University of America, Washington, DC.
- Pont, A.D., 1981, *Die historiese agtergronde van ons kerklike reg*, Deel 1, HAUM, Pretoria.
- Pont, A.D., 1986, 'Verbond en volkskerk', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 42(1), 28–76. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v42i1.2128>
- Pont, A.D., 1995, 'Die reformatoriese kerkbegrip: Enkele groot lyne op grond van Calvyn se uiteensetting', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 51(3), 771–791. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v51i3.1434>
- Rah, S-C., 2009, *The next evangelicalism: Freeing the church from Western cultural captivity*, InterVarsity Press, Downers Grove, IL.
- Rahner, K. & Vorgrimler, H. (herausgeber), 1962, *Diakonia in Christo*, Herder, Freiburg.
- Randi, J., 1987, *The faith healers*, Prometheus Books, Buffalo NY.
- Ratzinger, J., 2005, *Einführung in das Christentum. Vorlesungen über das Apostolische Glaubensbekenntnis*, Kösel-Verlag, München.
- Rendle, G.R., 1998, *Leading change in the congregation*, The Alban Institute, Washington DC.
- Richebacher, W., 2003, 'Missio Dei: The basis for mission or a wrong path?', *International Review of Mission* 92, 588–605.

- Roloff, J., 1993, *Die Kirche im Neuen Testament*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. (NTD Ergänzungsreihe 10.)
- Rooms-Katolieke Kerk, 1870, *Concilium Vaticanum, Sessio IV*. Const. Dogm. I De Ecclesia Christi, Mirbt 606.
- Roux, G., s.d., *Riglyne vir die handhawing van 'n balans in die bediening*, ongepubliseerde verslag aan die Moderatuur van die NG Kerk.
- Runia, K., 1990, 'De ecclesiologie van de Wereldraad', in W. van't Spijker (red.), *De Kerk: Wezen, weg en werk van die kerk naar reformatorische opvatting*, pp. 246–256, De Groot Goudriaan, Kampen.
- Scaruffi, P., 2009, *Wars and casualties of the 20th and 21st centuries*, viewed n.d., from <http://www.scaruffi.com/politics/massacre.html>
- Schaff, P. & Wace, H., 1961, *Nicene and post-Nicene fathers*, Series II, vol. 1, *The Church history of Eusebius*, WM.B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, MI.
- Schaff, P. & Wace, H., 1999a, *Nicene and post-Nicene fathers*, Series I, vol. 3, *The seven ecumenical councils*, Hendrickson Publishers, Peabody, MA.
- Schaff, P. & Wace, H., 1999b, *Nicene and post-Nicene fathers*, Series I, vol. 14, *The seven ecumenical councils*, Hendrickson Publishers, Peabody, MA.
- Schaff, P. & Wace, H., 1999c, *Nicene and post-Nicene fathers*, Series II, vol. 4, *The seven ecumenical councils*, Hendrickson Publishers, Peabody, MA.
- Schaff, P. & Wace, H., 1999d, *Nicene and post-Nicene fathers*, Series II, vol. 7, *The seven ecumenical councils*, Hendrickson Publishers, Peabody, MA.
- Schaff, P. & Wace, H., 1999e, *Nicene and post-Nicene fathers*, Series II, vol. 14, *The seven ecumenical councils*, Hendrickson Publishers, Peabody, MA.
- Schaff, P., [1877] [1889] [1905] 1919, *The creeds of Christendom with a history and critical notes*, vol. 1 & 2, 1889 edition as reprinted in 1905 and 1919, Harper & Row, New York.
- Schillebeeckx, E., 1974, *Jezus: Het verhaal van een levende*, H. Nielsen, Bloemendaal.
- Schor, A.M., 2009, 'Conversion by the numbers: Benefits and pitfalls of quantitative modelling in the study of early Christian growth', *Journal of Religious History* 33(4), 472–498.
- Scott, W., 1977, *Die Missionstheologie Karl Barths*, Brunnen Verlag, Basel.
- Seed Educational Trust, 2008, 'Facilitative leadership training course: participants manual', ongepubliseerde opleidingsmateriaal.
- Smit, G., 2007, 'Ekklesiologie deur 'n Antiogeense lens', *Praktiese Teologie in Suid-Afrika* 22(1), 135–149.
- Smit, P.J. (red.), 2007, *Management principles*, Juta, Kaapstad.

- Stark, R., 1996, *The rise of Christianity: How the obscure, marginal Jesus Movement became the dominant religious force in the Western world in a few centuries*, Harper Collins, San Francisco, CA.
- Stark, R., 1997, *The Rise of Christianity: How the obscure, marginal Jesus Movement became the dominant religious force in the Western World in a few centuries*, Harper Collins, San Francisco.
- Stark, R., 2006, *Cities of God: The real story of how Christianity became an urban movement and conquered Rome*, Harper, San Francisco, CA.
- Stark, R., 2007, *Discovering God: The origins of great religions and the evolution of belief*, Harper Collins, New York.
- Sweet, L., 1999, *Soulsunami: Sink or swim in new millenium culture*, Zondervan, Grand Rapids, MI.
- Sweet, L., 2001, *Carpe mañana: Is your church ready to seize tomorrow?*, Zondervan, Grand Rapids, MI.
- Tjafel, H., 2010, *Social identity and intergroup relations*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Trimp, C., 1990, 'De kerk bij A. Kuyper en K. Schilder', in W. van 't Spijker (red.), *De kerk: Wezen, weg en werk van die kerk naar reformatorische opvatting*, De Groot Goudriaan, Kampen.
- Tsirpanlis, C.N., 1991, *Introduction to eastern Patristic thought and Orthodox theology*, Liturgical Press, Collegeville, MN.
- Van Aarde, A.G., 1995, 'Die historiese Jesus en die kerk', *HTS Teologiese Studies/ Theological Studies* 51(3), 623–644. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v51i3.1419>
- Van Aarde, A.G., 2004, 'Teologiese hermeneutiek', ongepublseerde studiemateriaal vir interdissiplinêre module OTW 451, Universiteit van Pretoria.
- Van der Borgh, E., 2010, 'Reformed ecclesiology', in G. Mannion & L.S. Mudge, *The Routledge companion to the Christian church*, pp. 187–201. Routledge, New York.
- Van der Merwe, L., 2013, 'Die vroeë Christelike gemeenskap van Rome in die eerste eeu as alternatiewe gemeenskap: 'n Sosiaal-wetenskaplike en historiese ondersoek', ongepubliseerde M.Div.-skripsie, Universiteit van Pretoria.
- Van der Ven, J.A., 1993, *Ecclesiology in context*, Kok, Kampen.
- Van Dorssen, sa., *Laat zien wat je bezielt – Missionair werk: Waarom, wat en hoe*, Protestantse Kerk in Nederland, Utrecht.
- Van Huyssteen, J.W., 1999, *The shaping of rationality: Towards interdisciplinarity in theology and science*, Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Van Huyssteen, W., 1987, *Teologie as kritiese geloofsverantwoording*, RGN, Pretoria.

- Van Lodensteyn, J., [1672] 1739, *Beschouwinge van Zion: Ofte Aandagten en Opmerkingen Over den tegenwoordigen toestand van't Gereformeerde Christen Volk. Gestelt in eenige t'Zamenspraken, De Sesden Druk, vermeerderd met een Voor-Berigt*, Adrianus en Johannes Douci, s'Gravenhage.
- Van Oort, J., 1990, 'Augustinus over de kerk', in W. van't Spijker (red.), *De Kerk: Wezen, weg en werk van die kerk naar reformatorische opvatting*, pp. 65–94, De Groot Goudriaan, Kampen.
- Van Ruler, A.A., 1945, *Religie en politiek*, Callenbach, Nijkerk.
- Van Ruler, A.A., 1952, *Bijzonder en algemeen ambt*, Callenbach, Nijkerk.
- Van Ruler, A.A., 1958, *Heeft het nog zin, van 'volkskerk' te spreken?*, H. Veenman & Zonen, Wageningen.
- Van Selms, A., 1952, *Lig uit lig*, HAUM/J.H. De Bussy, Kaapstad-Pretoria.
- Van Swigchem, D., 1955, *Het missionair karakter van de christelike gemeente volgens de brieven van Paulus en Petrus*, Kok, Kampen.
- Van Wageningen, J. & Muller, F., 1921, *Latijnsch woordenboek*, in J.B. Wolters (ed.), Groningen, Den Haag.
- Van Wyk, J.H., 2010, 'What are the key characteristics of a Christian life? A comparison of the ethics of Calvin to that of Augustine and their relevance today', in C.J. Smit, W.A. Dreyer & J.J. Gerber (eds.), *John Calvin 1509–2009: A South African perspective, In die Skriflig* (Supplementum 3), 41–69.
- Van Wyk, B.J., 1991, *Die presbiteriaal-sinodale kerkbegrip*, Kital, Pretoria.
- Van't Spijker, W. (red.), 1990a, *De Kerk: Wezen, weg en werk van die kerk naar reformatorische opvatting*, De Groot Goudriaan, Kampen.
- Van't Spijker, W., 1990b, 'De kerk bij Calvin: Theocratie', in W. van't Spijker (red.), *De Kerk: Wezen, weg en werk van die kerk naar reformatorische opvatting*, pp. 126–142, De Groot Goudriaan, Kampen.
- Van't Spijker, W., 1990c, 'De presbyteriale-synodale stelsel', in W. van't Spijker (red.), *De Kerk: Wezen, weg en werk van die kerk naar reformatorische opvatting*, pp. 143–162, De Groot Goudriaan, Kampen.
- Van't Spijker, W., 1990d, 'Uitzicht', in W. van't Spijker (red.), *De Kerk: Wezen, weg en werk van die kerk naar reformatorische opvatting*, p. 507–521, De Groot Goudriaan, Kampen.
- Velthuysen, G.C., 1988, 'Die wese van die kerk: 'n Teologiese antwoord op 'n filosofiese vraag', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 44(2), 489–513. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v44i2.2224>
- Vermes, G., 1993, *The religion of Jesus*, Fortress, Minneapolis, MN.
- Vinzent, M., 2006, *Der Ursprung des Apostolikums im Urteil der kritischen Forschung*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

- Viola, F. & Barna, G., 2008, *Pagan Christianity? Exploring the roots of our church practises*, Tyndale House, Carol Stream, IL.
- Volf, M., 1998, *After our likeness: The church as an image of the Trinity*, Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Vuntarde, P.C.V. & Van Oort, J., 2013, 'Augustine's ecclesiology and its development between 354 and 387 AD', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 69(1), Art. #1929, 5 pages. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v69i1.1929>
- Ward, P., 2002, *Liquid church*, Hendrickson, Peabody, MA.
- Weinrich, M., 2013, 'Karl Barth (1886–1968) ein reformierter Reformierter. Theologie für eine durch Gottes Wort reformierende Kirche', in M. Hofheinz & M. Zeindler, *Reformierte Theologie weltweit. Zwölf Profile aus dem 20. Jahrhundert*, p. 23–46, Theologischer Verlag Zürich.
- Wendel, F., 1978, *Calvin: The origins and development of his religious thought*, transl. P. Mairet, William Collins & Sons, London.
- Wethmar, C.J., 1997, 'Ecclesiology and theological education: A South African reformed perspective', *Skriften Kerk* 18(2), 415–430. <http://dx.doi.org/10.4102/ve.v18i2.573>
- Wheatley, M.J., 1999, *Leadership and the new science: Discovering order in a chaotic world*, Berrett-Koehler, San Francisco, CA.
- Wilson, A., 1997, 'Resensie: Stark, R., 1996, *The rise of Christianity: A sociologist reconsiders history*, Princeton University Press, Princeton', *Journal of Unification Studies* 1, 131–135.
- Zizioulas, J., 1985, *Being as communion: Studies in personhood and the church*, St Vladimir's Seminary Press, Crestwood NY.